

Яковенко Н.Л.*

ЗНАЧЕННЯ «СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА» В РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

В статті наголошується на пріоритетності євроінтеграційної стратегії України та аналізується її сприйняття з боку Європейського Союзу. Зазначається важливість всіх форм та механізмів співпраці між Україною та ЄС. Проаналізовано низку аспектів ініціативи Східного партнерства та її значення для поглиблення двосторонніх відносин між ЄС та країнами-партнерами та запровадження нової багатосторонньої основи для співпраці. Певну увагу приділено змісту сучасного головування Республіки Польща в Раді Євросоюзу та ролі Польщі в реалізації «Східного партнерства».

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, країна-партнер, європейська інтеграція, «Східне партнерство».

The article deals with the prime importance of Eurointegrational strategy for Ukraine's policy and analyses its apprehension by the EU. All forms and mechanisms of Ukraine – EU cooperation are considered to be of extreme significance. A number of aspects concerning Eastern Partnership initiative are analysed in the article, its importance for further development of bilateral relations and establishment of new grounds for cooperation between the EU and its partners are stressed. Certain attention is paid to Polish EU Presidency which is being taken, and the role of Poland in fulfilment of the «Eastern Partnership».

Key words: the European Union, Ukraine, partner state, European integration, «the Eastern Partnership».

В статье подчеркнута приоритетность евроинтеграционной стратегии Украины и проанализировано её восприятие со стороны Европейского Союза. Отмечается важность всех форм и механизмов сотрудничества между Украиной и ЕС. Проанализирован ряд аспектов инициативы Восточного партнерства и её значение для углубления двусторонних отношений между ЕС и странами-партнерами, а также введение многосторонней основы для сотрудничества. Определенное внимание уделено содержанию текущего президентства Республики Польша в ЕС и роли Польши в реализации «Восточного партнерства».

Ключевые слова: Европейский Союз, Украина, страна-партнер, европейская интеграция, «Восточное партнерство».

Впродовж свого складного і часами неоднозначно спрямованого розвитку Україна зазнала багато ускладнень і потрясінь, що спричинили її невиправдано відчужений та надто

* доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

підпорядкований поступ до Європи. Мрія про європейську Україну стала однією з основних рушійних сил української незалежності. Будучи практично відокремленою від європейської сім'ї народів впродовж кількох століть, Україна повернулася на геополітичну мапу Європи лише наприкінці ХХ століття. З перших днів набуття незалежності Україна відчувала вагому підтримку з боку своїх європейських сусідів, особливо Республіки Польща, а також з боку європейських політичних експертів та науковців, які пророкували Україні блискуче майбутнє як державі, що має величезний потенціал для всебічного розвитку своєї державності.

Водночас в очах західноєвропейських країн Україна та її східноєвропейські сусіди виступали в якості принципово відмінних категорій держав. З одного боку з'явилися так звані нові незалежні держави пострадянського простору, що входили до складу колишнього СРСР, а з іншого – були східноєвропейські країни, які не втрачали своєї державної незалежності, але перебували в складі соціалістичного табору, очолюваного тим самим СРСР. Тобто, з самого початку сприйняття цих різних категорій держав не було ідентичним. Україна опинилася в гіршому становищі, ніж її східноєвропейські сусіди: нашій державі постійно приходилося доводити свою приналежність до «європейського дому», підтверджувати своє право називатися справжньою європейською країною, наголошувати на своїх євроінтеграційних прагненнях і бажанні прямувати до Європи.

На цьому тлі євроінтеграційна стратегія виступила ключовим зовнішньополітичним пріоритетом України впродовж всього періоду її незалежності. Європейська інтеграція і майбутнє членство в Європейському Союзі для України – це найкращий шлях реалізації національних інтересів, розбудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Євроінтеграційні прагнення України відображено і закріплено загальновідомими нормативно-правовими актами нашої держави. Так, задля забезпечення виконання «Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами 1994» від 14.06.1994 р. в червні 1998 р. президентським указом затверджена «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», яка визначила пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., впродовж якого мали бути створені передумови для повноправного членства України в ЄС, а в середньостроковому вимірі – для отримання статусу асоційованого члена ЄС. Черговий раз євроінтеграційний курс було затверджено в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який було прийнято Верховною Радою України 1 липня 2010 р. [4]. Стратегія, спрямована на європейську інтеграцію, підтримується Президентом України, органами державної виконавчої влади та визнається переважною більшістю політичних сил, представлених в українському парламенті. Прагнення «бути в Європі» висловлюється більшістю українського суспільства. За даними соціологічного опитування, що регулярно проводиться відомим Центром Разумкова, починаючи з 2002 р., 43-48% населення є палкими прихильниками вступу України в ЄС, і лише від 19 до 23% за останні п'ять років ставляться до цього скоріше негативно [7]. З'ясувалося також, що 72% громадян України у цілому позитивно ставляться до підписання з ЄС Угоди про асоціацію [2, с.3] – цілком логічний результат для держави, яка прагне євроінтеграції.

Комплекс проблем, що водночас постали перед Європейським Союзом з огляду на подальший розвиток співпраці зі своїми партнерами, включаючи Україну, відрізняється багатоплановістю, всеохоплюючим характером та індивідуальним підходом щодо кожної окремої країни. Цілком слушним виглядає висновок дослідниці О. Шаповалової про те, що «цілі політики Європейського Союзу у Східній Європі можна сформулювати у вигляді

триади «безпека – стабілізація – європеїзація». Європейський Союз має безпосередній інтерес у стабілізації цього простору та у зниженні його конфліктного потенціалу» [10, с.43].

Чергові раунди розширення Європейського Союзу явили результатом не лише його географічне зближення зі східними сусідами, а також обумовили обопільне політичне й економічне наближення завдяки реформам, що підтримані «Європейською політикою сусідства» (ЄПС). При цьому значно зросла і відповідальність ЄС за надання допомоги своїм сусідам для вирішення політичних і економічних викликів, що стоять перед ними, а також для підтримки їхнього прагнення тісніших зв'язків.

Як відомо, «Східне партнерство» (СП), розпочате 2009 р., є кроком до змін у відносинах ЄС з країнами-сусідами. Воно має доповнювати зовнішню політику ЄС стосовно країн Східної Європи та Південного Кавказу через розвиток особливого східного виміру «Європейської політики сусідства». Невипадково ініціатива «Східного партнерства» трактується Євросоюзом як невід'ємна частина «Європейської політики сусідства». Окрім України, безпосередньо залученими до «Східного партнерства» виявилися Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія та Молдова.

При цьому варто наголосити, що «Східне партнерство» по праву вважається польсько-шведською ініціативою. Ініціатива з підготовки пропозицій щодо поглиблення відносин Європейського Союзу із східними сусідами вперше була виголошена Прем'єр-міністром Республіки Польща Д. Туском на засіданні Європейської Ради у березні 2008 р. у контексті схвалення напередодні концепції Союзу для Середземномор'я державами-членами ЄС. 26 травня 2008 р. в Брюсселі міністри закордонних справ Республіки Польща та Королівства Швеція передали на розгляд глав зовнішньополітичних відомств держав-членів ЄС спільний позиційний документ щодо концепції «Східного партнерства» [12, с.7-8], а в грудні 2008 р. Європейська Комісія опублікувала повідомлення про цю ініціативу, що покликає визначити новий вимір політики у Східній Європі.

Російсько-грузинська війна на Південному Кавказі значно прискорила її прийняття, оскільки ЄС був змушений якось реагувати на можливе поширення нестабільності з цього регіону [5, с.47]. В науковій літературі існує думка про те, що цією війною Росія показала Європі кордони російської сфери впливу, на відносини з якою Європа не має права претендувати. Так фактично між ЄС і Росією утворилась лінія розподілу сфер впливу на континенті. Відтак питання безпеки стало спільним інтересом для країн ЄС в ініціативі «Східного партнерства». Таким чином, ЄС розмірковував, що ця ініціатива допоможе йому, з одного боку, захиститись від Росії поясом більш-менш безпечних і лояльних до ЄС сусідніх країн, а з іншого – знівелювати нову лінію розмежування в Європі [9, с.434]. «До початку останнього конфлікту в Грузії, – зазначає В. Константинов, – було достатньо причин для розробки більш амбітних програм ЄС з підтримки інтеграції країн Східної Європи до ЄС, проте російська експансіоністська політика створила нову ситуацію, яка вимагає якісно нової політики ЄС для забезпечення миру і безпеки в регіоні» [6, с.202].

В «Спільній декларації пражського саміту про «Східне партнерство» від 7 травня 2009 р. [11] зазначено, що міжнародне об'єднання у складі шести країн було утворено в якості східного виміру ЄПС. Головною метою запровадження «Східного партнерства» стала необхідність створення відповідних передумов для прискорення політичної асоціації та подальшої економічної інтеграції східних країн-сусідів ЄС – партнерів ЄС, включаючи й Україну, з Європейським Союзом.

Загалом, на думку окремих дослідників, «Східне партнерство», як з боку Євросоюзу, так і з боку країн-учасниць, передбачає реалізацію двох груп цілей – ідеологічної та прагматичної [9, с.435]. Ідеологічний вимір ставить задіяні країни перед цивілізаційним ви-

бором, а саме: орієнтацією на Європу та європейські структури, а не на Євразію та Росію. До ідеологічного виміру належить також розбудова демократичних режимів, дотримання прав людини та компетентне адміністративне управління.

Прагматичні цілі передбачають можливість отримання фінансової та технічної допомоги від ЄС, а також можливість втілювати свою політику шляхом балансування між інтересами ЄС та Росії. Іншим критерієм оцінки є пріоритетність багатостороннього чи двостороннього формату співробітництва в рамках ініціативи «Східного партнерства», а також відношення до багатосторонніх політичних платформ та ключових ініціатив.

У відповідності до положень Декларації, зазначене об'єднання країн покликане сприяти проведенню політичних та соціально-економічних реформ на територіях східних партнерів ЄС, підтримці їх євроінтеграційних настроїв, що, в свою чергу, повинно гарантувати стабільність, багатосторонню безпеку та розвиток власне ЄС та європейського континенту в цілому. «Східне партнерство» повинно надати додатковий імпульс економічному, соціальному та регіональному розвитку країн-партнерів та сприяти налагодженню безпосередніх зв'язків між ними [11].

Механізм «Східного партнерства» передбачає подальше підвищення рівня політичної взаємодії, включаючи перспективу нового покоління угод про асоціацію, далекоюсяжну інтеграцію в економіку ЄС, спрощення перетину кордону ЄС для громадян за умови дотримання вимог безпеки на користь усіх зацікавлених сторін, а також зростання фінансової допомоги. ЄС пропонує більш інтенсивну поточну підтримку реформ країн-учасниць через Комплексну програму інституційного розвитку та нові багатосторонні заходи, які нададуть можливість об'єднати усіх партнерів у вирішенні спільних проблем. Ініціатива «Східного партнерства» включає нові заходи, спрямовані на підтримку соціально-економічного розвитку в усіх шести країнах-учасницях, а також п'ять ключових ініціатив (програма інтегрованого управління кордонами; сприяння розвитку малих і середніх підприємств; сприяння розвитку регіональних ринків електроенергії, енергоефективності та відновлюваних джерел енергії; розвиток Південного енергетичного коридору; та співпраця з попередження стихійних лих і техногенних аварій, готовності на них і реагування), які мають стати свідченням підтримки ЄС.

Специфікою «Східного партнерства» стало запровадження багатостороннього формату як основи взаємодії з державами-партнерами в якості групи, що, звичайно, є дуже вигідним для ЄС і значно полегшить процес впливу і поширення своїх цінностей на регіон. На практиці заплановане проведення кожних два роки самітів ЄС – країни СП, щовесни – зустрічей на рівні міністрів закордонних справ у форматі 27+5(6) з метою здійснення загальної політичної координації. Цінним є також встановлення чотирьох тематичних платформ (демократія, належне управління та стабільність; економічна інтеграція та зближення з політичними курсами ЄС; енергетична безпека; та контакти між громадянами для подальшої підтримки окремих реформ країн-партнерів), що визначають головні цілі та програму роботи на рівні високих посадових осіб, відповідно до головних сфер співробітництва [8, с.20].

Для реалізації «Східного партнерства» залучено додаткові кошти. Загальна допомога для шести країн, охоплених цією ініціативою, поступово зростатиме з 450 млн. євро у 2008 році до 785 млн. євро у 2013 році. Це означає, що протягом 2010-2013 років додатково буде надано 350 млн. євро. Крім того, для втілення програм «Східного партнерства» буде залучено 250 млн. євро, які раніше було заплановано для інших програм в рамках «Європейської політики сусідства» [11].

Як видно, держави-учасниці «Східного партнерства» мають отримати певні вигоди щодо поліпшення свого добробуту та подальшого прямування шляхом європейської ін-

теграції. Для нашої держави в цьому зв'язку найбільш позитивними моментами виступають два – можливість створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС і повна лібералізація візового режиму. Згідно з положеннями зазначеної Декларації, названі аспекти разом із необхідністю забезпечення енергетичної безпеки, основною метою якої є гарантування країнами-партнерами ЄС у довгостроковій перспективі стабільності та безпеки енергопостачання та транзиту енергоресурсів, є трьома головними напрямками двостороннього співробітництва в рамках Східного партнерства між ЄС та країнами-партнерами.

Слід наголосити саме на тому, що «Східне партнерство» розвивається паралельно із двосторонньою співпрацею між ЄС та країнами-учасницями. Водночас воно започатковує нові багатосторонні рамки співпраці, відповідно до потреб та прагнень кожного з партнерів. При цьому для України на сьогодні особливо важливою виглядає підписання нової Угоди про асоціацію на заміну чинної «Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом». Стосовно укладення нової Угоди триває переговорний процес, черговий 17 раунд якого проходив 20-24 червня 2011 р. в Києві, в ході якого було досягнуто певного прогресу щодо узгодження окремих положень майбутньої зони вільної торгівлі (ЗВТ). Було обговорено торговельні аспекти енергетичного співробітництва, митні питання, проблеми торгівлі товарами та послугами, інструментів торговельного захисту, конкуренції, санітарних заходів та ін. Наступний 18-й раунд переговорів між Україною та ЄС щодо утворення ЗВТ тривав з 19 по 23 вересня в Брюсселі. Задовго до цього Голова Представництва Євросоюзу в Україні Жозе Мануел Пінту Тейшейра, однак, зазначив, що «у вересні угоду про створення широкої і всеосяжної Зони вільної торгівлі підписано не буде. ... Дуже незначні невирішені моменти більшою мірою залежать від політичної волі в Україні та бажання виконувати певні умови» [3, с.16]. Загалом обидві сторони не відкидають можливості підписання Угоди щодо ЗСТ до кінця поточного року. При цьому в українській науковій думці існує думка, що підписання Україною з ЄС угоди про асоціацію не матиме доданої вартості для України в контексті її євроінтеграційного поступу [1, с.144].

Варто зазначити, що наш найближчий сусід – Республіка Польща – сподівається на те, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС буде підписана в цьому році. Про це сказав голова Ради міністрів держави Дональд Туск 15 червня 2011 р. в Варшаві під час засідання Кабінетної ради з нагоди наближення Польського головування у Раді ЄС. На сьогодні, коли Польща стала до керма Євросоюзу, велика увага приділятиметься «Східному партнерству», адже саме Польща була співавтором ідеї започаткування цієї ініціативи.

Як відомо, польське президентство має три пріоритети: «Євроінтеграція як джерело зростання», «Безпечна Європа» та «Європа, яка користується перевагами відкритості». Зрозуміло, найбільший інтерес в Україні викликає третій пріоритет польського головування. Він, у свою чергу має три елементи: розширення ЄС, політика сусідства та зовнішньоторговельні переговори. Посол Польщі Генрік Літвін зазначив, що для польського головування важливим виступає досягнення прогресу в переговорах з Угоди про асоціацію і Угоди про вільну торгівлю: «Ми були б щасливі заявити про завершення їх перед самітом ЄС – Україна, запланованого на грудень цього року. Про відповідні наміри заявляє і українська сторона. Звісно, ми не є учасниками тих переговорів – це компетенція Єврокомісії. І після узгодження тексту угод попереду ще їх підписання та ратифікація. Та все ж завершення переговорів було б надзвичайно важливим фактом. Нам було би приємно оголосити про це під час нашого головування в ЄС» [3, с.9].

Впродовж періоду польського головування ініціатива «Східного партнерства» має отримати подальшого імпульсу. В рамках СП 29-30 вересня у Варшаві відбувся саміт «Схід-

ного партнерства», 28-30 вересня у Сопоті відбувся Перший діловий форум «Східного партнерства», 29 вересня – конференція громадянського суспільства в Варшаві, в Познані – конференція місцевих і регіональних органів самоврядування, регулярно проводяться Міністерські зустрічі представників ЄС та «Східного партнерства», заплановано провести Форум громадянського суспільства «Східного партнерства» в листопаді в Познані.

Але попри те, що для України «Східне партнерство» декларує відчутні результати, включаючи її подальше визнання як вагомого і потенційно спроможного європейського партнера, участь нашої держави в цій ініціативі не створює для неї передумов для отримання повноправного членства в Євросоюзі. Про це свідчить і минулий історичний досвід розширення ЄС, і свідоме об'єднання в одну групу країн Східного партнерства як географічно європейських держав (України, Республіки Молдова та Республіки Білорусь), так і країн Західної Азії (Азербайджанська Республіка, Грузія та Республіка Вірменія), які у відповідності з критеріями ЄС не можуть претендувати на офіційне членство.

Сприйняття ініціативи «Східного партнерства» з боку політичних та владних кіл, широкої громадськості України залишається доволі скептичним. Певне невдоволення було висловлене ще за часів запровадження «Європейської політики сусідства» 2004 р., яку навіть розглядали як спосіб «стримати» Україну в розвитку її відносин з ЄС, адже Україна є лідером у відносинах з ЄС з багатьох напрямів. Сучасний перегляд ЄПС за принципом «Більше за більше», затверджений Радою міністрів закордонних справ ЄС в червні 2011 р., суттєво не змінив змісту відносин між Україною та Євросоюзом.

Не менш важливим для громадян України є спрощений візовий режим з ЄС, який діє з 2008 р., при продовженні двостороннього діалогу щодо запровадження безвізового режиму у довготривалій перспективі. Перспектива запровадження безвізового режиму залишається однією з найбільш обговорюваних тем, коли йдеться про відносини між ЄС та Україною. Невиконання Україною умов Плану дій з візової лібералізації (ПДВЛ) за запропонованим графіком, що затверджено 22 листопада 2010 р. під час саміту ЄС – Україна, загальмувало вирішення цієї проблеми. Але навіть виконання плану, засвідчила Комісар Євросоюзу із внутрішніх справ Сесілія Мальмстрьом, не дає гарантії на отримання Україною безвізового режиму – на це потрібна буде політична згода всіх держав-членів ЄС [3, с.17].

На сьогодні Євросоюз продовжує будувати свої відносини з Україною у форматі «поглибленої взаємодії», «політики сусідства», «Східного партнерства», але, на жаль, це різноманіття взаємовідносин не визначає жодних перспектив стосовно членства України в ЄС. Є різні думки щодо надання Україні перспектив членства серед країн-членів ЄС, численні аргументи на користь цього і навпаки, безліч здогадок і припущень, чому та держава «за», а інша – «проти» тощо. Різноманітні «рамки», «виміри», «ініціативи», які окреслюють європейсько-українську взаємодію, не надають конкретної мети таким відносинам. В цьому зв'язку для України важливим є намір цих ініціатив відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС, надаючи при цьому достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону.

«Участь України у «Східному партнерстві» не можна розцінювати у якості складової частини європейської інтеграції нашої держави, – зазначає А. Г. Гуменюк. – «Східне партнерство» – це в першу чергу намагання ЄС забезпечити свої східні кордони від можливих нових викликів з боку країн-партнерів по об'єднанню.

Євроінтеграційний поступ України може бути ефективним лише за умови його спрямування в рамки процесу розширення ЄС» [1, с.144].

Цілком зрозуміло, що інструменти СП призначені насамперед для підтримки партнерів у здійсненні внутрішньополітичних перетворень, що може принести користь у довготерміновій перспективі та поступово створити умови для подальшої інтеграції до європейських політичних та економічних структур.

Україна намагається домогтися фіксації перспектив членства у преамбулі майбутньої Угоди про асоціацію, але відоме їй те, що ЄС зараз до цього не готовий, адже потрібна згода всіх 27 держав-членів, а поки що такої немає. «Щоб змінити ситуацію, Україні слід зміцнити демократію та провести відповідні перетворення,» – так пояснив стан речей Голова Представництва ЄС в Україні Жозе Мануел Пінту Тейшейра [3, с.3].

Переважно критичні оцінки на адресу України висловлено і Єврокомісією в оприлюдненому у травні 2011 р. звіті щодо реалізації Україною у 2010 році «Європейської політики сусідства», де було наголошено на низці проблем у царині демократії: «В Україні мали місце неповага до фундаментальних свобод, зокрема до свободи засобів масової інформації, свободи зібрань та демократичних стандартів. Щодо демократії, то після належного, в цілому, проведення президентських виборів на початку року, вибори до місцевих органів влади в жовтні зазнали жорсткої критики з боку міжнародних та національних спостерігачів. ... Ключовими завданнями залишаються комплексна реформа судової системи та подолання корупції» [3, с.15].

Брюссель не побачив успіхів і в інших сферах. Ось деякі оцінки: «Що стосується боротьби з корупцією, то позитивних зрушень не спостерігалось», «Лише обмеженого розвитку вдалося досягти у сфері місцевого самоврядування», «Український діловий та інвестиційний клімат залишаються нестійкими, що відображає непередбачуваність та непрозорість ухвалення рішень органами влади та суб'єктами економічної діяльності та відсутність довіри до судової системи» тощо.

Зрозуміло, що якщо Україна стане справді демократичною державою з функціонуючою ринковою економікою, то навряд чи у Євросоюзу будуть аргументи відмовити їй у перспективах членства та саме у членстві як такому.

Водночас євроінтеграційні прагнення України залишаються незмінними, оскільки вони об'єктивно відображають цивілізаційний вектор розвитку українського суспільства. Справжнє партнерство вимагає щирості, відкритості, зусиль з обох сторін. Україна давно прагне європейської інтеграції. Це її свідомий вибір, результат усвідомлення особливостей свого геополітичного розташування, історичної спадщини, нагальних потреб розвитку національної економіки, культурного розмаїття та багатих традицій. Найголовнішим на шляху європейської інтеграції України є проведення реформ у всіх сферах життя, які суттєво змінять державу, наблизять її до європейських стандартів. Наша держава має серйозні підстави сподіватися на подальше всебічне сприяння її обраному зовнішньополітичному курсу з боку як Європейського Союзу загалом, так і з боку кожної з його держав-членів.

Література

1. Гуменюк А. Г. «Політика Східного партнерства» щодо України: аналіз та оцінка // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2011. – Вип. 97. Ч. II. – С. 144.
2. Євробюлетень. – 2010. – № 3.
3. Євробюлетень. – 2011. – № 7.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI.

5. Козловська А. Східне партнерство – інструмент для повної інтеграції з ЄС // *International Review*. – 2008. – № 2.
6. Константинов В. Ю. Регіоналізація на схід від ЄС: системні чинники та динаміка // *Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць*. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. – Вип. 55. Ч. I.
7. Послезавтра. Інтернет-газета. – 2011. – 16 сентября. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : poslezavtra.com.ua/chto-izmenilis-za-20-let/.
8. Програми допомоги Європейського Союзу та співпраця України з ЄС. – К.: ТОВ «МЕКС», 2009.
9. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / [Кудряченко А. І., Білий О. В., Богданович І. І. та ін.]; под ред. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс.
10. Шаповалова О. Східна Європа в європейській системі міжнародних відносин // *Зовнішні справи*. – 2009. – № 12.
11. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit. Prague, 07/05/2009, Council of the European Union No.: 8435/09 (Presse 78). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eu2009.ez/event/1/3553/>
12. Polish-Swedish Proposal: «Eastern Partnership» 23 May 2008 // *European Neighbourhood Watch*. – 2008. – Issue 3. – 9 June.